

ILMA ISLAMBEGOVIĆ

Filozofski fakultet Univerziteta u Zenici

izvorni naučni rad

Književnost bosanskohercegovačke dijaspore i reprezentacijska funkcija migrantske književnosti

Sažetak

Rad doprinosi razumijevanju književnosti bosanskohercegovačke dijaspore i reprezentacijske funkcije migrantske književnosti – književnosti koja nastaje kao izraz fizičke relokacije i uzrokovana je osjećajem stranosti u novoj kulturi. Književnosti u kojoj pisac reprezentira traumu u dva kulturna konteksta i u kojoj su protagonisti rezultat marginaliziranih *in-between* položaja. Književnosti koja ima potencijal da razvija interkulturalnu senzitivnost i obogaćuje, a teško pronalazi svoj put do čitatelja u novoj kulturi, i u kulturi matice.

Rad daje teorijski uvid u književnost dijaspore i reprezentacijsku funkciju, ali i u poetiku postkolonijalne književnosti i kulturnog pamćenja da bi pokazao da je reprezentacija traumatskog iskustva rata, migracije i života *in-between* kao glavni faktor djelovanja kulturnog konteksta na tekst i njegov emotivni mehanizam, oslikana u poetičkim načelima književnosti bosanskohercegovačke dijaspore. U toj književnosti su protagonisti i likovi rezultat marginaliziranih *in-between* položaja i reprezentiraju traumu u dva kulturna konteksta. U toj književnosti je, za razumijevanje, potrebno razumjeti pisca migranta.

Upravo u razumijevanju pisca migranta, emotivnog mehanizma teksta i reprezentacijske funkcije narativa traume iz oba kulturna konteksta krije se originalni doprinos ovog rada.

Ključne riječi: bosanskohercegovačka dijaspora, reprezentacijska funkcija književnosti, narativ trauma, emotivni mehanizam teksta, poetika *in-between*

UVOD

Zadatak rada je dati teorijski uvid u književnost dijaspore i reprezentacijsku funkciju migrantske književnosti u cilju ukazivanja na autentičnost i nevidljivost migrantske književnosti koja nastaje na položaju između kultura, na njenu treću kulturu gdje vrišti zahtjev čovjeka hibrida za novim pripadanjem, očuvnjem identiteta i očuvanjem kulture od zaborava. Na taj način, nastoji se doprinijeti razumijevanju bosanskohercegovačke književnosti dijaspore te kombinirajući (inter)kulturalne studije i postkolonijalnu teoriju, objasniti na koji način pisci bosanskohercegovačke dijaspore reprezentiraju narativ traumu u poetičkim načelima. Krajnji domet rada je ukazivanje na bosanskohercegovački kulturni identitet pri čemu je ključno “uvažavanje njegove kompozitne integralnosti” (Spahić, 2017: 7) uz dopunjavanje interkulturalnih veza nastalih putem ”narrativnih identiteta” (Hadžizukić, 2019) bosanskohercegovačke dijaspore.

RAZUMJETI PISCA MIGRANTA I KNJIŽEVNOST DIJASPORE

Kada književnost prelazi nacionalne granice, teoretičari nastoje da je ne svrstaju u književnost matice, i da opišu njenu prirodu kao transkulturalnu ili interkulturalnu. Književnost koja stvara treću, kulturu između, opisujemo prefiksom inter, koji zahtijeva najmanje dvije kulture, a te dvije podrazumijevaju, odnosno stvaraju treću, pisala je Šeherzada Džafić proučavajući Interkulturalni (kon)tekst bosanskohercegovačke interliterarne zajednice, i dodatno pojasnila pojam interkulturalnosti (Džafić, 2015:17).

Njemački germanist Ernst Hess-Luttich definirao je pojam interkulturalnosti smatrajući ga složenom izvedenicom od prefiksa inter (lat. inter = između) i imenice kultura (lat. cultura = poljodjelstvo, njegovanje) koja se zbog izgradnje svoga identiteta kao socijalne skupine može smatrati konstitutivnom (Džafić prema Hofmann, 2015:16-17). Po Hofmannu za pojam kultura veže se i pojam identitet koji ima ključnu ulogu u interakciji kako individue tako i kolektiva. Identitet kao takav poprima nova značenja i zauzima ključno mjesto i određivanju interkulturalnosti (Džafić, 2015:17).

Književnost dijaspore je krovni termin koji uključuje sve radove koje su napisali autori van države a koja je povezana s domovinom. Iva Kosmos u svom

doktorskom radu, na primjerima Hemona, Albaharija i Ugrešićke pojašnjava kako i u poetici, *postoji razlika između egzilantske i izbjegličke književnosti budući da se pisac nalazi u odnosu spram specifičnog literarnog polja. Hemon, naprimjer zauzima imigrantski položaj spram literarnog polja pa i u književnosti postavlja likove koji predstavljaju ratno izbjeglištvo iz Bosne ili teški imigrantski život* (Kosmos, 2015). S druge strane, Sanja Šakić u *Smrt u izgnanstvu. Pisanje kao pisanje-postojanje* postavlja pitanje *postoji li egzilantska književnost i, ako i postoji, koje bi bile njezine temeljne odrednice?*

Pretpostavimo li da se o čemu takvom može govoriti, raščlanjivanje takva skupa opet bi se baziralo na razlici između fikcije i faksije. Ako takav skup uključuje autore u egzilu, cijeli skup ujedinjavala bi biografija autora koja je, navodno, utjecala na genezu i oblikovanje umjetničkog djela. Egzilu možemo pristupiti kao temi, pa pod egzilantskom književnošću promatrati sve književne tekstove u čijem sadržaju prepoznajemo izgnanstvo, gubitak identiteta, migraciju, lutanje, putovanje, otuđenost, samoću i ostale motive srodne egzilu (Šakić, 2014:227).

Kako navodi Šakić, *posljednjih dvadesetak godina neki od postkolonijalnih pisaca u egzilu odbijaju status egzilanta i prihvaćaju termin (i)migranta za opisivanje vlastite književne produkcije i privatnog transkulturalnog iskustva* (Šakić, 2014:232). Shodno tome, prihvatam terminološku odrednicu i književnost dijaspore u ovom radu nazivam migrantskom, a egzilu pristupam kao temi. Shvatam da se takva književnost javlja kao izraz fizičke relokacije i da bismo razumjeli suštinu takve književnosti, literarnost teksta, potrebno je da analiziramo poetička načela i emotivni mehanizam teksta u cjelini i da pri tome tražimo kauzalnu vezu i odgovore na pitanja *zašto i kako* piše pisac migrant.

Ovakva književnost, u kojoj traumatsko iskustvo rata, migracije i življenja u novoj kulturi je glavni faktor djelovanja na poetička načela – teme i motive i emotivni mehanizam teksta u cjelini, može ali i ne mora ličiti na aktualnu književnost matice, ali ona je njena; na nju grčevito referira i u fikciji kroz teme i motive na površinu izbija prostor Bosne i Hercegovine, običaji, tradicija i kulturni kodovi. To ne isključuje činjenicu da je ta književnosti nove

kulture, nastala *in-between*, kao i identitet pisca, zbir razlika, reprezentira nepripadanje u dva kulturna konteksta, ali na njih referira.

Šeherzada Džafić piše o bosanskohercegovačkoj dijaspori, čiji su korijeni duboko u prošlosti, a termin novijeg datuma (Džafić, 2017:78). Kroz svojeradove, u javni diskurs jenametnulo pitanje kako kulturu bosanskohercegovačke dijaspore učiniti zvaničnim dijelom bosanskohercegovačke kulture¹, i ukazala na problem priključivanja kulturne prakse dijaspore bosanskohercegovačkoj kulturi² (Džafić, 2017:74). Džafić je u istom radu posvećenom bosanskohercegovačkoj dijaspori, istaknula problem odnosa koji proizilazi iz odnosa bosanskohercegovačke kulture i kulture/kultura bosanskohercegovačke dijaspore (Džafić, 2017:75).

Bez obzira na kulturalnu (ne)povezanost književnosti dijaspore i matice, analizirajući prozu, teme, motive i junake bosanskohercegovačkih pisaca koji stvaraju i žive u novoj kulturi, moguće je na primjerima pronaći unutar književne sastavnice s matičnom književnošću. S druge strane, moguće je razmatrati i izvan književne sastavnice s matičnom književnošću i analizirati uvjete proizvodnje u odnosu spram literarnog polja³ i dati širi prikaz kulturnog konteksta.

Međutim, kako se ovaj rad bavi reprezentacijskom funkcijom migrantske književnosti i istraživanjem teksta, za te potrebe dajem teorijski uvid u pitanja kulturnog pamćenja i identiteta, te poetike postkolonijalne teorije, kao i u pitanja narativa traume i reprezentacijske funkcije individualne i kolektivne traume.

1 Ne postoji skoro nikakva konkretna institucionalna veza bh. kulture s književnošću njene dijaspore (Džafić, 2015:75).

2 Bavljenje interkulturalnom metodologijom povijesti bosanskohercegovačke književnosti/kulture (u općem smislu tog pojma), ali i njenim savremenim interkulturalnim procesima, redovno podrazumijeva nailazak na problem "identificiranja" odnosno priključivanja kulturne prakse dijaspore bosanskohercegovačkoj kulturi (Džafić, 2015:74).

3 Literarno polje je pojam koji Iva Kosmos preuzima od francuskog sociologa, Pierre Bourdieu-a. Pojam osim autorovog osjećaja društvenog identiteta uključuje i literarno polje pitanja izbora jezika kao vanjske dimenzije kulturnog pamćenja, dostupnosti, dvostrukosti kulturnih kodova i publike.

NARATIV TRAUMA I REPREZENTACIJSKA FUNKCIJA

Prvi korak u razumijevanju pisca migranta podrazumijeva razumijevanje njegovog traumatskog iskustva i načina na koji to iskustvo reprezentira u tekstu. Bosanskohercegovački pisac migrant može reprezentirati dvije traume: ratnu (kolektivnu) i traumu izmještenosti (individualnu) u novoj kulturi. Razmatranje reprezentacijske funkcije znači posmatrati pisca u cjelokupnosti njegove povezanosti sa životom, što uključuje uzimanje u obzir egzistencijalne dimenzije traumatskog iskustva.

Trauma i njeno razrješenje često nije dostupna svijesti do samog procesa pisanja, ali zapisana postaje fiktivna – bilo da je ona zasnovana na istinitom događaju ili izmišljenom. Smatram da u toj fikciji, fikcijski nisu osjećaji, oni su doživljeni izravno ili putem empatije i zbog toga u razmatranju traumatskog iskustva važan emotivni mehanizam teksta. Smatram da emotivni mehanizam teksta može izazvati osjećaj katarze kod samog pisca ali i kod čitatelja, pa je u narativu traumi važno pokušati vidjeti da li pisac na taj način svjedoči traumatskom osjećaju, ispisuje ga i na koncu doživljava katarzu i razrješenje traume.

Narativ trauma djeluje kroz (auto)biografski diskurs i žanr svjedočenja, a rezultat je stapanje pozicije svjedoka i žrtve. Pojam žrtve u suvremenom društvu ima poseban status, pa svjedočanstvo postaje sredstvo pomoću kojeg pisci iz malih literatura na internacionalnom polju kreiraju autentičnost: vjeruje im se upravo zato što svjedoče kao žrtve (Kosmos prema Pisac, 2015:40-41).

Često, prva knjiga pisca migranta je upravo to, ispisivanje i svjedočenje o traumatskom iskustvu, pa me ne iznenađuje što Saša Stanišić u *Tri mita o imigrantskom pismu* (orig. *Three Myths of Immigrant Writing. A View from Germany*), osuđuje zatvaranje imigrantske književnosti u kategoriju i kaže kako radije čita *drugu ili treću knjigu imigrantskog pisca, onu knjigu koju je napisao nakon što je ispričao svoju egzilantsku priču*. Stanišić u istom eseju napominje da je po njemu *provokativnije svjedočiti o tome kako neko iz jedne kulturne sfere vidi novo okruženje(...)* bez njuškanja po interkulturalnom zagrljaju. Činjenica jeste da, njegovim riječima, *vrijednost književnog djela ne raste*

automatski zbog činjenice da je njegov autor imigrant, ali isto tako ona se i ne oduzima ako pisac pripovijeda traumu u prvoj ili drugoj knjizi. Odvojeno od emotivnog mehanizma teksta, literarnih strategija, stila ili poruke koju nosi djelo; moguće je posmatrati kontekst: izbor jezika, promociju u medijima ili kulturni kod koji se obraća čitatelju. Smatram da reprezentacija i ispisivanje traume, bilo one ratne, ili one u novoj kulturi u odnosu manjine i većine, može doprinijeti razvoju interkulturalne senzitivnosti, a što ću detaljnije pokazati u zaključku.

Prema Freudu trauma je rana tijela i uma, *rana koja vrišti, koja nam se obraća u pokušaju da kaže stvarnost ili istinu koja inače nije dostupna* navodi Cathy Carruth koja istražuje vezu između pripovijedanja i stvarnosti i na književnost gleda kao primjer psihoanalize. Prema teoriji individuanе i kolektivne traume *ona opisuje iskustvo iznenadnih ili katastrofalnih događaja koji su odgovor na događaj koji se pojavljuje u često odgođenim, nekontroliranim ponavaljanjima halucinacija i drugih nametljivih pojava*⁴ (Carruth, 1996:11) – za tim događajima, noćnim morama, slikama užasa, otuđenjem i nesposobnosti uobličavanja kontakta s Drugim također možemo tragati u tekstu, jer traumatsko iskustvo ostavlja posljedice po sliku o sebi i po osjećaj identiteta:

Ljudi koji moraju preraditi neko traumatsko iskustvo se mijenjaju. Mijenjaju se osobine ili aspekti dijela našeg Selfa, koji uobličavaju odnos prema okruženju i ljudima oko nas, i dijelovi koji internaliziraju odnose. Internalizirani odnosi su čak možda i pretežni „konstuent“ našeg Selfa. To znači da trauma mijenja konstituirajuće procese Selfa a time i naše poimanje. Ustvari, to se naročito događa tek nakon traume, u fazi reorganizacije Selfa. Sam traumatski događaj slama dotadašnje Self-procese, a pokušaji posttraumatske reorganizacije na nepovratan način mijenjaju Self (Butollo, Kruesmann, Hagl 2000:78).

4 Trauma describes an overwhelming experience of sudden or catastrophic events in which response to the event occurs in the often delayed, uncontrolled repetitive appearance of hallucination and others intrusive phenomena.(Carruth, 1996:11)

Ako znamo da *psihička trauma se promatra kao posljedica jednog (ili više) izopačenih iskustava kontakta, koje prevazilazi normalno životno iskustvo. Jedan od centralnih ciljeva psihološke pomoći je ponovno dostizanje, odnosno razvijanje, traumom izgubljene, odnosno osiromašene, sposobnosti uobličavanja kontakta* (Butollo, Krusmann, Hagl, 2000:14). Posmatrajući razradu traumatizacije u tekstu, a kao pokazatelj uzimajući fikcionalni odnos spram Drugog i sposobnost uobličavanja kontakta, imajući na umu da se kroz pisanje pisac povezuje s prošlim osjećajima, mislima i oživljava ranija iskustva, možemo pratiti reprezentaciju traume. Pisanjem dolazi do *selektivne aktivacije: aktuelni Self aktiviran u kontaktu je selektiva aktivacija unutarne izvanjeske simbolizacije u akatuelnom događaju kontakta (s drugim ljudima, okruženjem, sa sobom)* (Butollo, Kruesmann, Hagl 2000:82).

Dakle, stavljajući u fokus reprezentacijsku funkciju migrantske književnosti, moguće je posmatrati kako su u tekstu reprezentirane kulture i iskustva⁵ (Avdagić) i doprinijeti razumijevanju književnosti bosanskohercegovačke dijaspore u novoj kultrni, *in-between*:

- a) bosanskohercegovačkog kulturnog konteksta i ratne traume,
- b) novog kulturnog konteksta i traume izmještenosti.

Ukoliko pisci u tekstu dominantno reprezentiraju bosanskohercegovačku kulturu i traumu rata, u odnosu na novu kulturu i individualnu traumu, utoliko se književnost javlja kao sredstvo za očuvanje kulture i identiteta⁶ i više se približava poetici antiratnog pisma i književnosti matice.

Ukoliko pisci u tekstu dominantno reprezentiraju novu kulturu i individualnu traumu, utoliko se književnost javlja kao zahtjev za pripadanjem i izražavanjem u novom kulturnom kontekstu i više se približava postkolonijalnoj poetici.

5 Avdagić govori o politikama reprezentacije, pitajući se kako su kultura ili iskustva reprezentirana (ili su prešućena, subalternna), a reprezentaciju vidi kao platformu mogućnosti (Avdagić, 2006:321). Avdagić prateći lanac Sutart Hall-a (reprezentacija-identitet-proizvodnja-potrošnja-regulacija) ističe da je identitet uvijek stratejski i pozicijski pojam (Avdagić, 2014:13).

6 Davor Beganović pomoću eseja Propitivanje identiteta Homi Bhabha-e objašnjava da je liminalnost odlika postkolonijalnih subjekata i da identitetni nastali nakon rata, na tlu Bosne i Hercegovine, očajnički teže za jedinstvenošću (Beganović, 2010:213).

POETIKA POSTKOLONIJALNE KNJIŽEVNOSTI

Književnost dijaspore ima korijene u osjećaju gubitka, ali i stranosti kao rezultata imigracije i života u novoj kulturi što nas navodi da u njoj promišljamo pitanje obespravljenosti margine, budući da *dijasportske grupe nedijelimo prema kulturnoj ili etničkoj određenosti*. Kazazovim riječima, *oni su zajednica obespravljenih* (Kazaz, 2008:78). U takvim zajednicama često oživljavaju etnički kolektivni identiteti ili naslijeđe – u ovom slučaju bosanskohercegovačko, ili moguće regionalno, s obzirom na to da su pisci živjeli u zajedničkoj bivšoj Jugoslaviji.

Postkolonijalnu teoriju u analizi migrantske književnosti koristimo da ukažemo na kulturološku autentičnost književnosti u zajednicama obeshrabljenih i razumijemo pisca migranta koji na taj način teži pripasti kulturi/kulturama ili očuvati identitet. Napomenula sam da kada se književnost javlja kao zahtjev za pripadanjem i izražavanjem u novom kulturnom kontekstu se približava postkolonijalnoj poetici i književno djelo postaje pokušaj da se prošlost rekonstruira iz sjećanja.

Gina Wisker, u *Ključnim pojmovima postkolonijalne književnosti*, posvećuje cijelo poglavlje piscima iz dijaspore, *koji nose posebnu odgovornost za predstavljanje svoje zajednice i korijena svoje obitelji u zemlji podrijetla* (Wisker, 2010:101) i objašnjava da sama riječ *dijaspore* dolazi iz grčkog jezika u značenju *raspršiti se*. Wisker izrazom *postkolonijalan* ne označava samo djela stvorena *po svršetku kolonijalne i imperijalne vladavine*, nego namukazuje da je: *kolonizacija, odvučavši ljude iz njihove domovine i prislivši ih da se presele na drugo mjesto, ponekad posredstvom ropstva, na najčešće djelovanjem ekonomske nužde, neizbježno stvorila dijaspore, baš kao i drugi oblik tlačenja* (Wisker, 2010:99).

Zbog svog života u (najmanje) dva imaginarna prostora, zbog dvije ili više kultura u glavi, zbog uspomena i prošlosti, pisci iz dijaspore zauzeli su jedinstveno pregovaračko mjesto u dijalogu između zemlje i kulture iz koje su potekli (i u koju će se možda vratiti) i zemlje i kulture koju su prihvatili. (...) Pisci iz diaspore pišu o čitavoj raznolikosti aspekata vlastitog života, o tome šta to znači biti čovjek, a ne samo

o autorefleksivnoj svijesti da su tek dio krajnjeg proizvoda, samo nekakav prilog dijaspori. Mnogi se, međutim, pisci iz dijaspore, dohvaćaju i pitanja koja se bave identitetom, domovinom i uspomjenama, kulturnom promjenom i asimilacijom, te napokon diskursom (Wisker, 2010: 105).

Odnosno, pisci iz dijaspore nose svojevrsnu odgovornost da na taj način, u imaginarnom svijetu, svjedoče o strahotama užasa i stanju na stranu žrtve, a prestanak pisanja smatrali bi izdajom. Često na taj način ućahure svoju traumu i ostaju zarobljeni u tim ulogama (ili dožive katarzu i razriješe je), pa me ne iznenađuje što uglavnom još uvijek realiziraju narativ traumu kroz poetiku svjedočenja i antiratno pismo. Zato je za razumijevanje ove književnosti potrebno razmatrati kakva je veza u tekstu s figurama sjećanja i pamćenja, i da li je na taj način reprezentacijom istih moguće ispuniti uvjete za katarzičku funkciju književnosti koja poseže u sjećanje⁷ i pamćenje, aktivira ga, reprezentira traumu, ispisuje je i zatim zaboravlja.

Analiza jezika kolonijalizma i poskolonijalizma, oslanjajući se na taktiku kulturalnih studija, istražuje reprezentiranje, odnosno pitanje kako nam slike, artefakti i tako dalje mogu pomoći u definiranju teksta unutar povijesnog i kulturnog konteksta. Ona može istaknuti što je zapravo prikazano i na koji način, a što je prešućeno i krivo protumačeno (Wisker, 2010: 39).

Stephen Slemon u terminu postkolonijalizam vidi izraz koji se odnosi na skup antikolonijalnih oblika kulturne prakse, stavova i ponašanja (Wisker, 2010: 39), a Wisker napominje da je *iskustvo iseljavanja i života u dijaspori stvorilo je žarište i područje zanimanja dobrog dijela postkolonijalne književnosti, teorije i kritike. Jedan je od pokazatelja toga svakako i zamjena/zbrka termina dijaspora, migrant i postkolonijalano* (Wisker, 2010:104). Bez obzira na terminologiju unutar postmodernog diskursa, ove oblike kulturne prakse posmatrat ću

⁷ Aida Bajraktarević slijedeći misli Jan-Werner Muller-a i Todora Kuljića napominje da sjećanje može postati dio ličnog i kolektivnog identiteta, neka vrsta postojanosti u protoku vremena, a terapeutsko shvatanje pamćenja, kao oblika neobaveznog subjektivnog sjećanja, ispunjava funkciju svijesti o prošlom (Bajraktarević, 2017:151).

u narativu trauma slijedeći misao afroamerikanke Toni Morrison⁸ koja me ponukala da priznam važnost izražavanja imagirnarnog života da pri tome ne zanemarim unutarknjiževni potencijal ove književnosti; stoga pojam pamćenja vežem za traumu, a pojam zaboravljanja za reprezentaciju.

Jezik je oblik moći, pa je stoga analiza diskursa ključno područje pri proučavanju postkolonijalne književnosti i njezina konteksta. Analiza diskursa podrazumijva analizu verbalnih struktura koje funkcioniraju u tekstu – dakle jezika, izraza i argumenata u koji prenose reprezentacije uvjetovane kulturom i omogućene lingvističkim strukturama (Wisker, 2010:118).

IN-BETWEEN I REPREZENTACIJA INDIVIDUALNE TRAUME

U filozofskom smislu razliku između reprezentacije kolektivne i individualne traume napravio je Durkheim, a ako želimo individualnu traumu izmještenosti pisca posmatrati u narativu potrebno je smjestiti je u treći prostor i kulturu *in-between*. Kako je trauma pohranjena u dio koji određuje identitet, ne iznenađuje da *homo duplexi* često ne pronalaze potpunu *konverziju identiteta* (Assman), nego da ih iznova i iznova pokušavaju pronaći u svom pisanju.

Spajanjem s prošlošću pisci čuvaju vezu sa domovinom reprezentiraju identitet i kulturu; i moguće u narativu i uspostavljaju stari ili novi identitet – lakanovski identitet može biti posljedica jezika. Riječima Hadžizukić, *ukoliko se pojedinac nađe u drugoj/tuđoj kulturi, koja relativizira njegov identitet, on još jače traga za njim* (Hadžizukić, 2019:14) – konstruira ga ili reprezentira u narativu i tako ga moguće redefinira i razrješava traumu. Šemsović je zaključio da *konstrukcija ili reprezentacija identiteta ne kreće se samo od stvarnosti prema književnom djelu, već se često možemo susresti sa znakovnim utjecajem kulturnim i umjetničkih artefakta na uobličenje nekog etničkog identiteta* (Šemsović, 2017:23), te naveo da *refleksija kulturnog identiteta u književnom tekstu, odnovo raslojavanje reprezentacije kulturnog identiteta u književnom djelu ostvaruje se u više slojeva – imena likova, vrijeme i prostor, frekvencija teme kao i slika Drugog* (Šemsović, 2017:23).

⁸ Ne postoji samo pamćenje i zaboravljanje, nego i nešto između – trauma.

Ideja hibridnosti, potekla od kritičara i teoretičara Homi J. Bhabha-e, veliča zapravo internalizaciju vlastitoga ja i povijesti koja se ne samo nosi s tлом bogatim napetostima i dijalozima, nego na tom tlu uzgaja i nešto jedinstveno i novo (Wisker, 2010:104). Za migrantsku književnost naročito je važna razlika i shvatanje smisla kulturne razlike, a kod samih pisaca snaga ne leži u sposobnosti integracije, napominje Assman, već u njihovim jasnim linijama koje im omogućavaju da prežive i odupru se asimilacijičak i u uslovima izgnanstva i dijaspore (Assman, 2012: 204). Očuvanjem svog prošlog identiteta u pisanju, pisci u novoj kulturi ostaju kulturalno različiti i donose pogled sa margine.

Razmišljanje u pravcu prožimanja kultura i davanje mogućnosti izbora piscima da slobodno uspostavljaju svoje identitete, omogućava čitanje njihovog teksta bez nacionalnih netrepeljivosti (Džafić, 2015:35). Međutim, ako pisac dominantno reprezentira novu kulturu i individualnu traumu izmještenosti, njegovu književnost mogu čitati kao zahtjev za pripadanjem novoj kulturi, ili u postmodernom kruženju kulture – novom tržištu.

Traumatično iskustvo migracije i života u novoj kulturi ono je što razdvaja književnost dijaspore od književnosti matice, ali u isto vrijeme postaje i treći prostor čineći tako kulturu *in-between*.

Treći prostor je transkulturalan, a kao takvog istraživali su ga Thodorova i Bhabha. U razmatranju ovakve književnosti može nas zanimati pitanje razlike i interkulturalnosti u književnosti. Za Homi Bhabha-u *treći prostor je rezultat interakcije dvije književnosti bilo da se radi o samom piscu ili književnom narativu. Treći prostor pri interkulturalnoj interpretaciji omogućava da se vidi ono zajedničko svojstveno prvoj i drugoj strani, te proizvod koji je rezultat međusobne interakcije (Džafić, 2015: 78).*

KULTURNO PAMĆENJE, IDENITET I KOLEKTIVNA TRAUMA

Razumjeti pojam kulutralnog pamćenja u odnosu spram kolektivne traume, za potrebe ovog rada, znači razumjeti kako je trauma pohranjena u pamćenje koje određuje identitet. Nadalje, znači razumjeti na koji način su u narativu povezani pamćenje prošlosti i ratna trauma, kao i sadašnjost i trauma izmještenosti, te kako se to naslanja na model književnosti u matici.

Objasnila sam da bosanskohercegovački pisci ratnu traumu pohranjenu u

kultuarlnom pamćenju u književnosti realiziraju kao antiratno pismo, a da je kulutra pamćenja jedna od njenih poetičkih linija na koju se naslanja i poetika svjedočenja u kojoj uz vremensku distancu, nakon rata, pisci pišu o ratu ili o njegovom naslijeđu i posljedicama. U obje poetičke linije uočavam da emotivni mehanizam teksta određuju gubitak, strah od Drugog i bol i u pamćenju toga vidim sličnosti književnosti dijaspore sa književnosti matice.

Kako je prema Kazazovim riječima, *ratna, egzilantska književnost dodatno obilježena dramom identiteta* (Kazaz, 2008: 78), a *prema teoriji pamćenja u pravcu teorije kulture*⁹ (Halbwachs), *grupno sjećanje i grupni identiteti su nerazmrsivo povezani u međusobnom uvjetovanju* (Assman, 2005:55); dakle u sjećanju i pamćenju se uspostavlja identiteta *grupno pamćenje nije samo prostorno i vremenski, nego i identitetski konkretno* (Assman, 2005:55); pa dijasporski pisci na taj način kroz književnost nastoje očuvati prošli, kolektivni identitet. Stoga, u tumačenjima teksta potrebno je razmatrati kolektivne i individualne narativne reprezentacije¹⁰ identiteta koje rezultiraju pamćenjem prošlosti. Nihad Agić podsjeća da:

Kulturno sjećajući potencijal književnosti nije ograničen samo na kulturne ili kanonizirane tekstove (A. Assman), nego se književnost, u formalnom i funkcionalnom smislu, ukazuje kao medij u kojem se isprepliće kolektivna dimenzija pamćenja i sjećanja, ona se hrani kulturom sjećanja i povratno djeluje na nju, inscenira i modelira kolektivno pamćenje, te propituje kulturnu praksu sjećanja (Agić, 2010: 51).

9 Maurice Halbwach nas u svojoj socijalno-konstruktivističkoj teoriji prošlosti napominje da tradicija nije oblik nego preoblikovanje sjećanja, a unutar kolektivnog, razlikuje komunikativno i kulturno pamćenje. Uči nas da je prošlost kulturno ostvarenje, socijalna konstrukcija, a da je kultura visoki kompleksni sistem koji obuhvata brojne oblike pamćenja i grupa (Assman, 2012:55).

10 Refleksija jednog kulturnog identiteta u književnom tekstu – bez obzira da li je posmatramo kao reprezentaciju ili kao konstrukciju – najcjelovitije je oslikavanje identitarnih značajki, ističe Šemsović koji napominje da raslojavanje sistema reprezentacije kulturnog identiteta u književnom djelu ostvaruje se u više slojeva: • Imena likova, prostor i vrijeme dešavanja radnje; • Značaj određene teme za posebnost istraživanog kulturnog identiteta i njezina frekventnost unutar razvoja date književnosti. • Slika drugog unutar društvenog sistema: nadređeni – podređeni; • Recepcija književnih djela date nacionalne književnosti, itd. (Šemsović, 2017:16-17) Šemsović zaključuje da: Konstrukcija ili reprezentacija kulturnog identiteta ne kreće se samo od stvarnosti prema književnom djelu, već se često možemo susresti sa znakovitim utjecajem kulturnih i umjetničkih artefakata na uobličjenje nekog etničkog identiteta. Riječju, ne samo da je kulturni identitet proizvod etničkog identiteta nego je taj utjecaj djelotvoran i u obrnutoj relaciji (Šemsović, 2017: 23).

Sve to me upućuje na srce koncepta kulturalnog pamćenja višestruko nagrađenog para Alleide i Jan Assmana, koji se u svojim radovima pitaju šta to društvo pamti, pri tome razlikujući kolektivno i individualno pamćenje postavljaju tezu da kulturalno pamćenje omogućava temelj kolektivnom identitetu. Kulturalno pamćenje, Aleida Assman, podijelila je u dva područja: jedno za pohranu, drugo za funkciju. Funkcionalno pamćenje je aktivno pamćenje grupe unutar kojeg se kroz zajedničko gledanje u prošlosti u fondu kulturane tradicije temelji kolektivni identitet (Assman, 2012:189).¹¹

Novohistoričari, na čelu sa svojim predstavnikom Stephen Greenblatt-om, unutar *Kulturwissenschaft* studija kao temelja za kulturalna istraživanja, će se složiti da kulturu možemo posmatrati kao tekst, a Havelock će zaključiti da je kulturno pamćenje centralni faktor u konstrukciji identiteta i samoslike¹² društva u sadašnjosti (Assman, 2012:26). Oni su i definirali reprezentaciju, pri čemu je *medij za pohranu zajedničko pamćenje*. I Dejan Ilić napominje da *unutar kulture spada književnost. Iz kulturnih elemenata koji ne čine izolovanu, homogenu, koherentnu cjelinu mogu nastati različiti identitetski obrasci* (Kosmos prema Ilić, 2015:150), pa ne iznenađuje da izmješteni bosanskohercegovački pisci u novoj kulturi mogu pripadati i drugim nastalim kolektivnim identitetima; recimo dijasporskim za čiji identitet možemo reći da se javlja kao *zbir razilka*, baziran na zahtjevu čovjeka za pripadanjem.

Ako sagledam narativ pisaca bosanskohercegovačke dijaspore u kontekstu antiratnog pisma, jasno je da ako pisac dijasporac u narativu ispisuje bosanskohercegovačku kulturnu traumu te da je ona smještena u njegovo funkcionalno pamćenje, koje je aktivno i na čemu se temelji kolektivni identitet. Kosmos je ukazala da kreiranjem likova u ulozi žrtve pisci *iz malih literature na internacionalnom polju kreiraju autentičnost: vjeruje im se upravo*

11 Cultural memory can be divided into two areas: one storage and one functional. The storage memory collects and preserves information which has lost its immediate importance. We might call it society's passive memory. By contrast, functional memory is the active memory of we-group. It provides a foundation for collectives ranging from small social groups to large units such as nation and states. It is created with the aid of different symbolic media (e.g. texts, pictures, buildings, rituals). Through common points of reference in the past and shared fund of cultural traditions, such collectives establish their own we-identity (Assman, 2012:189).

12 In this field, the study of media is closely linked to that of cultural memory, the importance of which as a central factor in the construction of identity and the self image of societies right through to the present has become more and more evident, and is currently rapidly expanding as an independent branch of international cultural studies (Assman, 2012: 26). Ovaj zaključak postao je okvir za novi Kulturwissenschaften Studium o kojima piše Aleida Assman.

zato što svjedoče kao žrtve, smještajući takvu književnost u narativ traum. (Kosmos prema Pisac, 2015:40-41).

Pisci na taj način odlaze u prošlost i čuvaju vezu s domovinom i reprezentiraju kolektivni identitet; te iz istog razloga nastoje pripasti dijasporskim grupama, pa se dešava da njihova književnost dopire samo do publike unutar takvih grupa. Priodno je da pisci, naročito oni koji su migrirali davno, u toku rata, poprimaju nove identitetske oznake, ili obogaćuju identitet u susretu s Drugim. Ako se bavimo reprezentacijskom funkcijom migranske književnosti nas, budući da se kulture ne susreću, nego pojedinci, zanima i kako to oni reprezentiraju u svojim tekstovima.

Dakle, razumjeti bosanskohercegovačkog pisca migranta znači razumjeti da se njegov kolektivni identitet¹³ temelji na bosanskohercegovačkoj prošlosti, a da je njen važan aspekt ratna trauma i napomenuti da je važan element individualnog identiteta pripadnosti kolektivnom identitetu. Kako ova pitanja razmatram u tekstu, primijenit ću postavku kada razmatram narativni identitet i posmatrati reprezentaciju individualnog i kolektivnog identiteta. Na tragu kulturnog pamćenja posmatram kako je reprezentirana trauma – gubitak, strah, bol, nepripadanje; unutar prošlog, a kasnije i sadašnjeg konteksta.

ZAKLJUČAK

Razmatrajući reprezentacijsku funkciju bosanskohercegovačke književnosti zaključujem da je traumatsko iskustvo rata glavni faktor djelovanja na poetička načela – teme i motive i emotivni mehanizam teksta u cjelini i u tom smislu se književnost bosanskohercegovačke dijaspore naslanja na poetički model književnosti matice. S druge strane, ako istražujući ovu književnost, egzilu pristupimo kao temi u proznim ostvarenjima, i imamo na umu da i egzilantska proza pripada bosanskohercegovačkoj književnosti, kao sastavnicu sa poetičkim modelom književnosti matice izdvajamo i traumatsko iskustvo migracije i življenja u novoj kulturi.

Kada pisci u tekstu dominantno reprezentiraju bosanskohercegovačku

13 Problem kolektivnog identiteta je dobio presudno težište njegovom zlouporabom i sužavanjem na čisto etnonacionalnu paradigmu od 80-ih i nadalje (Hansen-Kokoruš, 2014: 201).

kulturu i traumu rata, u odnosu na novu kulturu i individualnu traumu – književnost se javlja kao sredstvo očuvanja identiteta i kulture i više se približava poetici antiratnog pisma i književnosti matice. S druge strane, kada dominantno reprezentiraju novu kulturu i individualnu traumu; tada se književnost javlja kao zahtjev za pripadanjem i izražavanjem u novom kulturnom kontekstu i više se približava postkolonijalnoj poetici. Dakle, za razumijevanje suštine književnosti bosanskohercegovačke dijaspore u novoj kulturi važno je razumijevanje narativa traume, te sam objasnila kako pisci reprezentiraju (kolektivnu) ratnu i (individualnu) traumu izmještenosti. Mišljenja sam da književnost u kojem je reprezentirana narativ trauma može izazvati osjećaj katarze kod pisca ali i kod čitatelja, budući da u toj fikciji fikcijski nisu osjećaji. Stoga, posebnu pažnju u razmišljanju teksta migrantske književnosti treba posvetiti idenitetu i njegovim narativnim reprezentacijama posmatajući protagoniste i likove, kao i temama i motivima i emotivnom mehanizmu teksta.

Prvi korak u razumijevanju pisca migranta i reprezentacijske funkcije je razumijevanje njegovog traumatskog iskustva. S druge strane, osim razumijevanja narativa traume, važno je i razumijevanje same poetike postkolonijalne književnosti, pojmova kulturnog pamćenja i ideniteta. Imajući na umu ove pojmove i razumijevajući pisca migranta shvatam da nova kultura može ostaviti dvojake posljedice na njegov osjećaj identiteta – ili će marginalizacija ojačati strah od drugog i zatvoriti kategorije identiteta, ili će nova kultura pružiti nove mogućnosti i susret s Drugim obogatiti i učiniti identitet fluidnim. Upravo ove posljedice igraju važnu ulogu u narativnim reprezentacijama identiteta, a pisci reprezentirajući historiju, odnosno traumatsko iskustvo rata posežu u funkcionalno pamćenje kao aktivno pamćenje grupe. Međutim, živeći na margini društva, a ne u centru, pisci migranti svojom književnošću mogu razvijati interkulturalnu senzitivnost u prikazu Drugog i obogatiti novu kulturu, ali i kulturu matice.

S druge strane, traumatsko iskustvo moguće je, dakle, razriješiti u susretu s Drugim; ili fikcionalnim Drugim, ispisati sebe, ispisati traumu i doživjeti katarzu, pa sam u tom smislu pojam pamćenja vezala za traumu, a pojam zaboravljanja za reprezentaciju uvjetovanu kulturom. Dakle, traumatsko iskustvo rata realizirano je u narativu trauma kroz poetiku svjedočenja i

uključuje reprezentaciju historije, a traumatsko iskustvo života u novoj kulturi suočavanje sa Drugim, *zaraženost Drugošću* – kako to imenuje Ankersmit, koje zahtijeva odricanje vlastitog identiteta u korist novog. Bez obzira kojoj poetici nalikovala, ne možemo oduzeti vrijednost književnom djelu samo zato što reprezentira traumu, niti isključiti činjenicu da književnost dijaspore jeste bosanskohercegovačka, da na nju grčevito referira; ali i da je ona u isto vrijeme i austrijska, nastala *in-between*, kao i identitet pisaca, zbir razlika – reprezentira (ne)pripadanje u dva kulturna konteksta, ali na njih i referira.

LITERATURA

Agić, Nihad (2010), *Književnost i kulturalno pamćenje*, Biblioteka Gradina, Tešanj

Assman, Aleida (2012), *Introduction to Cultural Studies: Topics, Concepts, Issues*, Erich Schmidt Verlag, Berlin

Assman, Jan (2005), *Kulturno pamćenje: pismo, sjećanje i politički identitet u ranim visokim kulturama*, Vrijeme, Zenica

Avdagić, Anisa (2014), *Narativni predgovori*, Dobra knjiga, Sarajevo

Bajraktarević, Aida (2017), *Autobiografski diskurs Meše Selimovića u interpretacijskom ključu postkolonijalne kritike: Iskustvo jednog liminalnog/hibridnog identiteta*, Književnost kao prostor izazova u reprezentaciji/konstrukciji bošnjačkog kulturnog identiteta, Bošnjačka zajednica kulture Preporod, Brčko

Beganović, Davor (2010), *Formiranje alternativnih identiteta. Književnost tranzicije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevske sveske, br. 27/28, Media Centar, Sarajevo

Butolo, Willi; Krusmann, Marion (2000), *Život nakon traume*, Dom štampe, Zenica

Carruth, Cathy (1996), *Unclaimed experience: Trauma, Narrative, and History*, The Johns Hopkins Press Ltd., London

Džafić, Šeherezada (2015), *Interkulturni (kon)tekst bosanskohercegovačke interliterarne zajednice*, Dobra knjiga, Sarajevo

Džafić, Šeherzada (2016), *Dijasporični identitet(i) – od kreatora do promotora bosanskohercegovačke kulture: Zbornik radova VI međunarodnog naučno-stručnog skupa Jezik–književnost–kultura*, 74–87, Filozofski fakultet Univerziteta u Zenici, Zenica

Hadžizukić, Dijana (2019), *Pitanje identiteta u romanima bosanskohercegovačke književnosti u dijaspori*, DHS–Društvene i humanističke studije: časopis Filozofskog fakulteta u Tuzli, Tuzla

Kazaz, Enver (2008), *Neprijatelj ili susjed u kući: (interliterarna bosanskohercegovačka zajednica na prelazu milenija)*, Rabic, Sarajevo

Kosmos, Iva (2015), *Mapiranje egzila u djelima postjugoslavenskih autora*, Sveučilište u Zagrebu, Zagreb

Spahić, Vedad (2017): *Krugovi i elipse. Studije i ogledi o književnim identitetima*, Bosanska riječ, Tuzla.

Stanišić, Saša (2010), *Three Myths of Immigrant Writing. A View from Germany*, SIC!, Sveučilište u Zadru, Zadar, Web. 02.juni.2021.

Šakić, Sanja (2014), *Smrt u izgnanstvu. Pisanje kao pisanje–postojanje*, Umjetnost riječi LVIII, Hrvatsko filološko društvo, Zagreb

Šemsović, Sead (2017), *Književnost kao zrcalo posebnosti i opštosti unutar bošnjačkog kulturnog identiteta*, Književnost kao prostor izazova u reprezentaciji/konstrukciji bošnjačkog kulturnog identiteta: Zbornik radova, Bošnjačka zajednica kulture Preporod, Brčko

Wisker, Gina (2010), *Ključni pojmovi postkolonijalne književnosti*, Sintagma, Zagreb

Adresa autorice:

Ilma Islambegović

Filozofski fakultet

Univerzitet u Zenici

ilmaislambegovic@hotmail.com